

ВСТАВНІ ТА ВИПАДНІ *О, Е* НАПРИКІНЦІ СЛОВА

Антошків Галина

У курсі фонетики сучасної української мови є тема вставні та випадні *о, е*. При викладанні іноземним студентам виникла проблема пояснення вибору голосного. Якщо для україномовних студентів це не складає великих труднощів, то для тих, хто не є носіями української мови, це проблема. Завданням дослідження був опис групи слів, які мають вставні–випадні *о, е* наприкінці слова, а саме – звукове оточення, де вони з’являються.

Зокрема, у статті йтиметься про іменники чоловічого роду в називному відмінку та іменники жіночого, середнього родів у родовому відмінку. Наприклад: Н. одн. ч.: **гостинець, дерен, журавель, горошок**; Р. мн. ж., с.: **овець, будівель, гасел, ляльок, ластівок**.

Голосні *о, е* в сучасній українській мові, незалежно від походження, об’єднуються за такими основними спільними рисами: а) перебувають у кінці слова (в останньому складі іменників); б) чергуються з нулем звука, тим самим виконуючи морфологічне навантаження: *о, е* «виконували в мові морфологічну функцію при чергуванні з *О* у певних морфологічних категоріях, насамперед у протиставленні називного однини та непрямих відмінків чоловічого роду й родового відмінка множини та решти відмінків іменників жіночого і середнього родів» (Шевельов 2002: 758). Наприклад: Н. одн. ч.: **журавель–журавля, вогонь–вогню, горошок–горошка, горобець–горобця**; Р. мн. ж., с.: **свічка–свічок, стружка–стружок, копійка–копійок, черешня–черешень, яйце–яєць, весна–весен** (Головашук 1994, 1995).

Дослідивши звукові умови, в яких відбувається чергування голосних *о, е* з історичного погляду, виявилось, що їх синхронна природа неоднорідна. На основі словникового складу української мови іменники вдалося згрупувати, враховуючи розвиток цих голосних у конкретних фонетичних умовах.

До першої умовної групи відносимо слова зі структурою *CVS*, де *С* – приголосний, *V* – голосні *о, е*, *S* – сонорні *м, л, н, р* і *в*. Напри-

клад: Н. одн. ч.: **вогонь, кашель, дишель, шашель**; Р. мн. ж., с.: **дерен, вишень, гасел, воєн, блешень, ядер, чисел, черешень**.

У середньоукраїнську добу почалося «усунення складів з двома верхів'ями звучності наприкінці слова» (Шевельов 2002: 753). Це стало продовженням процесу розпочатого ще в ранньосередньоукраїнську добу. З трьох способів виконання цього процесу: а) усунення кінцевого сонорного; б) вставлення голосного після сонанта в іншомовних словах: **хутро, свердло**, які таким чином штучно були підведені під середній рід та власні імена **Павло, Петро**; та в) вставлення голосного перед сонорним – українська мова надала перевагу останньому: С – V – S.

Чергування *o, e* з нулем звука при відмінюванні буде відбуватися лише у випадку, де вставлені голосні стоятимуть перед сонорним. В інших випадках чергування не відбуватиметься. Така тенденція досить поширена у сучасній українській мові. Наприклад: Р. мн. ж., с.: **пасмо-пасм, кодло-кодл, хутро-хутр, перерва-перерв, підошва-підошв**.

Перед м'яким сонорним маємо *e* (виняток становить вторинна форма **вогонь** від **вогень, кухонь**, де маємо вплив задньоязикових).

Таблиця 1.

1. С	<i>e</i>	S'
2. С (губні середньоязикові, зубні сонанти, зубні зімкнені)	<i>e</i>	S
3. С (зубні щілинні)	<i>e</i>	S (л, р, м, н)
4. С (<i>m</i>)	<i>o</i>	S (<i>v</i>)
5. С (задньоязикові, глоткові)	<i>o</i>	S
6. С (зубні щілинні з, с)	<i>o</i>	S (<i>m</i>)
7. С (зубні щілинні з, с)	<i>e</i>	S (л, н)

Наприклад:

1) Н. одн. ч.: **кашель, дишель, шашель**; Р. мн. ж., с.: **крапель, пісень, тесель**.

2–3) Н. одн. ч.: **бобер, терен, вітер, міністер**; Р. мн. ж., с.: **ребер, тюрем, стебел**.

4) Тільки у Р. мн. ж., с.: **верстов, молитов, жертов**.

5) Н. одн. ч.: **свекор, багор**; Р. мн. ж., с.: **волокон, іскор**.

б) Р. мн. ж., с.: **пасом, повісом**.

7) Н. одн. ч.: **промисел, але посол, вузол**; Р. мн. ж., с.: **весел, ясел, весен, сосен, але і сосон**.

У 4-му пункті варто звернути увагу на приклади з погляду словотвору. До основи слів приєднуються через голосний **-i > [ь]* суфікси **-stv-* або **-tva-* (Мейє 1951: 296). У цьому випадку вибір вставного завжди припадає на голосний *o*.

Щодо частоти вибору голосного, то з вище наведеної таблиці та з прикладів вибір припадає в більшості на *e*. Це пояснюється тим, що з суто артикуляторних причин спочатку з'явився голосний *e* (через редукований неогублений голосний середнього ряду і високого піднесення). Це фонетичне явище зовсім не пов'язане з вокалізацією [ь] та [ѣ]. Приклади зі старослов'янської мови це підтверджують: **ѣѣтрѣ, ѣѣдро, огнь** (Стоянов–Янакиєв 1972). У цьому випадку голосні *o, e* етимологічно вставні.

До другої умовної групи належать іменники з епентетичним *л'*. Наприклад: Н. одн.: **рубель, журавель**; Р. мн.: **шабель**. Вибір вставних *o, e* відбувається за вище вказаною схемою. Коли голосний стоїть перед завжди м'яким сонорним і після твердого губного приголосного, то відповідним вставним голосним завжди буде *e*. Це особлива риса української мови. Тому: *С – e – л'*.

Щодо наступних груп слів, то в цьому разі історична природа голосних *o* чи *e* не має нічого спільного з *o, e* перших двох груп.

Третя група об'єднаних слів – це іменники з суфіксом **-ець**. Наприклад: Н. одн.: **вінець, горобець, гостинець, гравець**; Р. мн.: **яць**. Суфікс **-ець** походить з індоєвропейського **-iko-*, що служив для утворення іменників з прикметників, дієслів: **юнь–юнець, творити–творець** (Мейє 1951: 290). Так як передній редукований у цьому випадку перебував у сильній позиції, то закономірно, що вокалізувався [ь] > *e*. При зміні слова у суфіксі **-ець** голосний *e* чергується з нулем звука, що спричиняє його випадання. Тому цей голосний у сучасній українській мові також відноситься до вставних–випадних *o, e*. У цьому випадку: *С – e – ц'*.

У четвертій групі слів йтиметься лише про голосний *o*. У цьому випадку маємо справу з ще одним важливим фонетичним явищем української мови, а саме – заміна *e* на *o*. До уваги береться голосний *o*, що утворився з етимологічного *e* та *e* з [ь], з вище згаданою фонетич-

ною і морфологічною характеристикою вставних–випадних голосних *o*, *e*. Іменники з вставним–випадним голосним *o* наприкінці слова становлять лише частину теми *e* > *o*. Наприклад: а) Н. одн. ч.: **горошок, горшок, гачок**; Р. мн. ж., с.: **балалайок, бочок, чашок**; б) Н. одн. ч.; **гвіздок, грабунок, пролісок**; Р. мн. ж., с.: **банок, брівок, гусок**.

У М. Жовтобрюха зазначено: «Найдавніші випадки написання літери **o** на місці **e** після шиплячих у давньоруських пам'ятках зрідка трапляються ще з другої половини XI ст.: **чоловіка** (*Ізборник 1073*, 179 зв.), **жона** (*Ізборник 1073*, 181 зв.)» (Жовтобрюх–Русанівський–Скляренко 1979: 264). Хоча він додає, що деякі дослідники вважають це за помилки переписувачів. Ю. Шевельов підтримує думку М. Жовтобрюха: «Результати скоріше розчаровують...», особливо дуже обмежена кількість прикладів у коренях слів (Шевельов 2002: 200). Значно частіше вживано *e* > *o* у суфіксах, а також у закінченнях.

Частотність за століттями: XI ст. – 4; XII ст. – 33; XIII ст. – 14; XIV ст. – 10 (Там же: 202).

Так, у процесі дослідження Милятинського євангелія (кінець XII ст. – початок XIII ст.)* не виявлено жодного прикладу цього фонетичного явища.

З часом заміна *e* на *o* стала закономірним явищем і відбувається не тільки після шиплячих та *j*, а й інших приголосних вторинного пом'якшення. Для повного огляду цього питання варто зауважити, що процес зміни етимологічного *e*, [ъ] > *e* в *o* знаходимо у кореневій морфемі, у суфіксальній та в закінченнях. Ця зміна не залежить від наголосу, а також має місце майже у всіх змінних частинах мови. Явище властиве у певних позиціях усім східнослов'янським мовам. У російській та білоруській мовах відіграє роль наголос: див. рос. **сестра–сёстры**.

Отже, реалізація фонетичного явища «обмежувалася чітко визначеними звуковими умовами, а саме – палатальністю попереднього приголосного та твердістю наступного» (Жовтобрюх–Русанівський–Скляренко 1979: 264).

* Милятинське євангеліє – рукопис староруської мови. Зберігається в Москві, у Державній публічній бібліотеці, Ф.п.І.7.

Важливо зауважити, що тема заміни *e* на *o* досі викликає великі суперечки серед учених. Проблема полягає у хронології перебігу цього процесу, в звукових умовах, у суперечливості самого матеріалу.

Багато дослідників процес зміни *e* на *o* після шиплячих та *j*, що розпочався ще у XI ст. та процес зміни *e* на *o* після приголосних вторинного пом'якшення, що розповсюдився у XVII, об'єднує в однорідне фонологічне явище. Проблема полягає в тому, що в сучасній українській мові шиплячі *ж, ч, ш, щ* стверділи. А в таких словах, як **сльоза, льон** тощо, *л'* – м'який приголосний. Тому якщо брати до уваги правило сформульоване М. Жовтобрюхом, де йдеться про палатальність попереднього приголосного, а під палатальними виступають у нього також шиплячі приголосні, то на синхронному зрізі української мови спостерігаємо інше. Ю. Шевельов, розбиваючи історичний розвиток звукозміни *e* на *o* на два різні процеси, пояснює таку несумісність. З погляду Шевельова, процеси цього фонологічного явища різняться не тільки в часі, але й у самій природі звукозміни, фонологічним та морфологічним середовищами, і особливо різняться наслідками (Шевельов 2002: 193). Саме вплив наслідків двох різних природ звукозміни роблять прозорим і зрозумілішим остаточне визначення Жовтобрюха про реалізацію фонетичного явища зміни *e* > *o*.

У першому випадку (процеси XI ст.) у лише фонетичній зміні *e* на *o* велику роль відіграє асиміляційна природа голосних. Асиміляція «переступає» через межі складів: «голосний переднього ряду *e* не міг виступати перед голосним непереднього ряду, а голосний непереднього ряду *o* – перед голосним переднього ряду» (Там же: 193). Це нагадує процес повноголосся, відбулася гармонія голосних, хоча в обмеженій мірі, лише між двома складами (Там же: 212). Н. Ван-Вейк наводить приклади переходу [ь] > [ъ] з *Синайського требника* і *Савиної книги* – (**шѣдѣ**) і пояснює це ствердінням деяких приголосних, а саме *ш, ж, шт, жд, ч, ц, s (з), р'* (Ван-Вейк 1957: 140). Одначе, на думку О.М. Селищева, перехід [ь] > [ъ] безперечно фонетичне явище – результат впливу шиплячих приголосних на наступний голосний [ь], який велляризувався в [ъ], процес схожий зі зміною $\bar{e} > \check{e} > a$ (Селищев 1951: 285). Сучасна орфограма щодо голосних *o, e* – «після *ж, ч, ш, щ, дж, й* перед твердими приголосними, а також перед складами з *a, o, y* та *и* (яке походить від давньоруського *ы*) пишеться **о**; після *ж, ч, ш, щ, дж, й* пе-

ред м'яким приголосним, а також перед складами з *e* та *и* (яке походить з давньоруського *и*) пишеться *е*» – підтверджує думку Шевельова про гармонію між двома сусідніми складами (Дітель 2002: 13; Шевельов 2002: 212). Шевельов переконаний, що фонетичне явище асиміляції природи голосних підготувало ґрунт для ствердіння приголосних (Шевельов 2002: 213). Приклади цієї фонетичної зміни становлять підгрупу (а).

Починаючи з середньоукраїнського періоду відбувається другий процес зміни *e*, *e* з [ь] на *о* після *т*, *д*, *з*, *с*, *ц*, *н*, *л*, *р* перед твердими приголосними, після чого попередні приголосні пом'якшувалися. У цьому випадку умови зміни *e* на *о* не тільки фонетично зумовлені, але й морфологічно. Але, оскільки морфологічно зумовлені процеси не стосуються досліджуваних іменників, подібне явище у статті не розглядаємо.

Фонетична звукозміна спостерігалась там, де відбувалося чергування голосного *e* з нулем звука: *лен:л'ну* > *л'он:л'ну* (пізніше *л'он:л'ону*). Тож спочатку виник м'який приголосний перед *e*, після чого *e* зазнав огублення. Велику роль також відіграв вплив аналогії. Наприклад: Р. мн. ж., с.: **вільом**. Ю. Шевельов зазначає, що не у всіх словах розповсюдився такий розвиток через *e*. Така фонетична зміна, де практично неможливо виявити проміжний звук *e*, має місце у багатьох словах з суфіксами **-ок-**, **-к-** (Там же: 827–828). Слова з цими суфіксами становлять підгрупу (б).

У другому процесі зміни *e* на *о* після відповідних приголосних (за М. Жовтобрюхом приголосні другого пом'якшення) перед твердими, на думку Ю. Шевельова, мав також інший вплив. З'явилась опозиція м'якість/твердість перед новим *о*. «За всю історію української мови це був найнижчий рівень поширення м'якості» (Там же: 833).

Отже, ряд приголосних, які стоять після вставних голосних досить обмежений: сонорні *і* *в*, задньоязиковий *к* та палатальний *ц'*. Вставні *о*, *e* перед іншими приголосними або не розвинулися, або їх просто усунуто.

Таблиця 2.

8. С, С'	<i>e</i>	<i>ц'</i>
5. С, С'	<i>о</i>	<i>к</i>

Таблицю 1. доповнено такими прикладами, в яких природа *o, e* не відповідає вставним *o, e* перед сонорними. Через те, що у відповідних ситуаціях голосні поводяться однаково, то незалежно від їх історичного шляху об'єднуються в одну групу.

Отже, сучасний український правопис голосних *o, e*, які при відмінюванні чергуються з нулем звука, доповнюється результатами з погляду «вибору» відповідного голосного.

ЛІТЕРАТУРА

- Ван-Вейк, Н. 1957, *История старославянского языка*. Москва.
Головащук, С.І. 1994, *Орфографічний словник: 5-11 класи*. Київ.
Головащук, С.І. 1995, *Складні випадки наголошення: Словник-довідник*. Київ.
Дітель, О.А. (ред.) 2002, *Український правопис*. Київ.
Жовтобрюх, М.А. – Русанівський, В.М. – Скляренко, В.Г. 1979, *Історія української мови: Фонетика*. Київ.
Мейє, А. 1951, *Общеславянский язык*. Москва.
Селищев, А.М. 1951, *Старославянский язык*. Москва.
Стоянов, С.Т. – Янакиев, М. Я. 1972, *Старобългарски език*. София.
Шевельов, Ю. 2002, *Історична фонологія української мови*. Харків.